

اجتهاد سیستمی، راهبرد کلان تولید الگوی اسلامی پیشرفت در افق آینده

مجید اسمعیلی^۱

چکیده

اگر قرار باشد در آینده، جامعه و دولت اسلامی در راستای تمدن نوین اسلامی تحقق یابد، جوهره اصلی آن تولید ساختارها و سیستم‌های پاسخگو به تمامی نیازهای معرفتی، قانونی و فرهنگی است. از این رو اسلام که داعیه کمال بشری در تمام دوران‌ها را دارد و رسیدن به کمال و سعادت اخروی را در سایه عبودیت و احساس حضور خدا در زندگی هدف اصلی می‌داند، باید مسیر رسیدن به این هدف را در دنیا مشخص و تدوین کرده باشد چرا که دستیابی به عبودیت در سایه سیستم‌های تجربی و انسان‌محوری موجود که خطاپذیر است، نوعی پارادوکس است. در این راستا، علم دینی با اتکاء بر گزاره‌های وحیانی خطاناپذیر، ظرفیت تولید سیستم‌های دینی را برای ما فراهم کرده که با روش صحیح استخراج و استنتاج گزاره‌های دین در مسیر فرموده امام معصوم مبنی بر «عَلَيْنَا اِلْقَاءُ الْاُصُولِ وَ عَلَيْنَا التَّفْرِيعُ» می‌توان ساختارها و نظام‌های دینی پاسخگو به نیازهای دنیایی بشر را برای آینده‌ای مطلوب تولید کرد. موجه‌ترین مدل برای استخراج نظر دین، اجتهاد موجود است که متأسفانه این روش با نگاه خرد و فردی به گزاره‌های دین فقط درصد کشف حکم جزئی فردی و یا توصیف گزاره جزئی اخلاقی است. «**اجتهاد سیستمی**» با ابتناء بر اجتهاد جواهری و با به کارگیری منطق کشف فرآیندها و منطق سیستم‌سازی و مدل‌سازی، الگوریتمی را ارائه می‌دهد که با نگاهی کلان و استراتژیک به گزاره‌های دین، توانایی تولید سیستم‌های دینی را ایجاد می‌کند.

کلیدواژه‌ها: اجتهاد سیستمی، منطق فرآیندها، اجتهاد تمدنی، مدل تولید علم دینی، تفریع فروع در مقیاس کلان، فقه تمدنی، اجتهاد جواهری

۱. مقدمه:

در ابتدا سخن را با فرمایش مقام معظم رهبری آغاز می‌کنیم، ایشان می‌فرمایند:

برای دستیابی به جامعه و دولت اسلامی باید مدل‌ها و سیستم‌های مورد نیاز در راستای اداره نظام اسلامی در همه ابعاد سیاسی، فرهنگی، اقتصادی متحول شده و بر اساس مبانی و آموزه‌های اصیل دینی و فطرت پاک انسانی پایه‌گذاری شود. (رهبری، ص ۲۱)

فعالیت و کوشش اکثر اصلاح‌گران و احیاگران عالم اسلام بر این محور می‌چرخیده که ثابت کنند: اسلام، دینی اجتماعی است و برای اداره جامعه و نظم و نسق امور، برنامه و دستور دارد. آنان تلاش کرده‌اند تا این بُعد فراموش شده اسلام را دوباره احیا کنند و مسلمانان را از سیطره فرهنگی، علمی و نظامی اجانب برهانند و آنان را به خودباوری و اعتماد به سرمایه‌های خدادادی برسانند. با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، این فرصت فراهم شد تا اجتهاد و فقه بار دیگر به صحنه بیاید و توانایی‌های خود را به منصف ظهور برساند. اما پس از گذشت سه دهه از تشکیل حکومت اسلامی، هم نیازها بیش‌تر احساس شده است و هم تهی‌گاه‌ها، بهتر خود را نمایانده است.

^۱ . موسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام نور/ محصل سطح ۴ و مدرس سطح یک حوزه علمیه مشهد: esmaeili815@yahoo.com

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛ سی‌ام و سی‌ویکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت که مقام معظم رهبری برای اولین بار مطرح کردند در حقیقت نقشه راه تحقق تمدن اسلام است که باید تمامی مراحل آن یعنی مبانی، اهداف، پیش فرض ها، سیاست ها، چشم انداز، راهبردها و روش تولید نظام ها و سیستم های دینی، بر گرفته از وحی به عنوان یک منبع خطاناپذیر باشد. از این رو امروز عرصه اجتهاد و فقه پژوهی به عنوان عامل پیشران در جهت پیشرفت و تمدن سازی و مدیریت آینده با روش تولید سیستم های دینی سخت نیازمند واکاوی است.

واکاوی در جهت:

۱. خروج از نگاه فردی و توصیفی به گزاره های دین.
۲. خروج از اجتهاد موجود که اجتهادی فردی است.
۳. ایجاد نگرشی کلان نسبت به اجتهاد و توانایی آن در تولید نظام ها و سیستم ها و به تبع آن مدیریت فقهی بر زندگی فردی و جمعی.
۴. تولید الگو و روش اجتهادی مطلوب در جهت استنطاق از گزاره های دین در نگاه کلان و تمدنی.
۵. تخصصی شدن ابواب فقهی و ترجمه آنها به زبان سیستم برای پاسخگویی به نیازها.
۶. تولید نظام ها و سیستم های دینی بر گرفته از فقه برای مدیریت آینده مطلوب.
۷. فقه تمدنی.

۲. مساله پژوهش:

چگونه می توان بر اساس گزاره های دین، سیستم های دینی در راستای پیشرفت و تمدن سازی و مدیریت آینده، تولید کرد؟ به تعبیر دیگر، روش کشف نظریه های علمی و مدل های عملیاتی دینی در مقیاس تمدنی برای تحقق آینده مطلوب چیست؟

۳. سوالات فرعی پژوهش:

۱. هویت تمدن و تمدن سازی چیست؟
۲. هویت سیستم و سیستم سازی و مدل سازی چیست؟ چرا و چگونه؟
۳. رویکرد استراتژیک به دین چیست؟
۴. علم دینی « چیست و چرا؟
۵. نظریه پرداز چیست و چرا؟
۶. اجتهاد چیست؟ چرا و چگونه؟
۷. اجتهاد سیستمی (با نقطه ثقل منطق فرآیندها) چیست؟ چرا و چگونه؟
۸. هویت فقه تمدنی به عنوان خروجی اجتهاد سیستمی چیست؟
۹. تاثیر اجتهاد سیستمی در مدیریت آینده و تحقق تمدن مطلوب اسلام چگونه است؟

۴. بیان ضرورت پاسخگویی به مساله:

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛ سی‌ام و سی‌ویکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

۱. جایگزینی مدل‌ها و روش‌های تجربی در تولید الگوی پیشرفت و خروج دین از حیطه مدیریت جامعه و معادلات تمدنی.
۲. ناکارآمدی دین در پاسخ به نیازهای کلان انسانی و در تولید زیرساخت‌ها و سیستم‌های تمدن نوین اسلامی.
۳. سیطره تفکر و نظام‌های سکولار بر مدیریت آینده جهان.

۵. اهداف تحقیق:

۱. توصیف ساختاری موجه، برای پاسخگویی به نیازهای انسانی در مقیاس کلان.
۲. ارائه مدلی برتر در تولید سیستم‌های دینی برای برنامه پیشرفت.
۳. توصیف نظریه «اجتهاد سیستمی» به‌عنوان راهبردی برای فعال‌سازی کارآمدی دین و تدوین برنامه پیشرفت براساس نگرش اسلام.

۶. روش تحقیق:

۱. تحلیل سیستمی و استراتژیک گزاره‌های دین.
۲. منطق عمومی نظریه‌پردازی + منطق فهم دین.

۷. سوابق تحقیق:

در زمینه امکان علم دینی مطالب و نظرات فراوانی مطرح شده که به چپستی و چرایی علم دینی پرداخته اما در زمینه چگونگی تولید علم دینی تا کنون در محافل علمی، نظریه خاصی ارائه نگردیده یا اگر مطرح شده فقط در حد یک نظریه معرفتی و یا فرضیه بیان شده به‌عنوان مثال آیت الله اعرافی در یکی از محافل علمی نظریه اجتهاد تمدنی را که مبتنی بر سه مرحله تولید مسائل و استنباط و اجتهاد حکم آنها و نظام‌سازی است را بیان کردند اما الگوریتم قدم به قدم این الگو برای دستیابی به سیستم‌های دینی را تولید نکرده بودند و فرمودند باید کار بیشتری صورت گیرد و یا آیت الله خسروپناه که نظریه الگوی حکمی - اجتهادی در علوم رفتاری و اجتماعی را مطرح کردند که فقط یک الگوی معرفتی است. همچنین حجه الاسلام دکتر بستان در کتاب علم دینی، روند تولید علم دینی را جامع‌تر از بقیه تبیین و در نمونه‌ای عینی از علوم اجتماعی پیاده کرده اند که در این مسیر شاید بتوان گفت کامل‌ترین کار را ارائه کرده اند.

اجتهاد سیستمی در این راستا با اتکا بر اجتهاد جواهری، الگو و مدلی را بصورت الگوریتم قدم به قدم ترسیم می‌کند که به اسلام‌شناس این توانمندی را می‌دهد تا در یک مسیر مشخص به تولید نظام‌ها و سیستم‌های دینی بپردازد.

۸. فرضیه:

۱. گزاره‌های دین ظرفیت راهبردی (بیان فرآیندهای سیستم) دارند.
۲. تمامی زیرساخت‌ها و راهبردها و در بعضی موارد راهکارها در دین ذکر گردیده است.

۳. شبکه‌سازی از گزاره‌های دین در مورد یک موضوع، با استفاده از منطق فرآیندها، موجب تولید «نظریه» و «مدل» دینی در آن موضوع می‌شود. (هم در مقیاس خرد و هم در مقیاس کلان)
۴. اجتهاد سیستمی با ابتناء بر اجتهاد جواهری و با استفاده از منطق فرآیندها و منطق تولید مدل و سیستم سازی منجر به تولید علم دینی می‌گردد.

۹. تبیین بحث:

۹.۱. هویت «تمدن» و «تمدن سازی»

"تمدن"، کلمه‌ایی است که هر چه عقلانیت بشر بیشتر می‌شود سخن از این کلمه و توجه به آن نیز بیشتر می‌گردد. در تبیین هویت تمدن، گفته‌اند:

- ۱) تخلق به اخلاق اهل شهر و انتقال از خشونت و جهل به حالت ظرافت و انس و معرفت. در شهر، اقامت کردن و انتظام شهر نمودن و اجتماع اهل حرفه. (دهخدا، کلمه تمدن)
- ۲) تمدن، موقعیتی از جامعه انسانی است که سازمان یافته و توسعه یافته باشد.^۲
- ۳) تمدن، خلاقیت فرهنگی است که در نتیجه نظم اجتماعی و قانون و رفاه نسبی به وجود می‌آید.^۳
- ۴) تمدن، فرهنگ جمعی است.^۴

آنچه پس از تامل و بررسی جدول تعاریف تمدن که بیش از دویست تعریف گردآوری شده بود، می‌توان بیان کرد که:

تمدن شبکه پایدار ساختارها و سیستم‌های معرفتی، قانونی و فرهنگی، در مقیاس جمعی، که به دنبال پاسخ‌گویی به کل هرم نیازهای انسان‌ها (چه فردی و چه گروهی) است.

تمدن‌ها در ساختارها و سیستم‌ها متولد می‌شوند. فقط جامعه‌ای که دارای سیستم بهداشتی، آموزشی، قضائی، غذایی، حمل‌ونقل، امنیتی و دفاعی، فرهنگی، اقتصادی، مدیریتی، خانوادگی، عبادی، خدماتی، رسانه‌ای، بین‌المللی و... باشد و این سیستم‌ها به صورت یک شبکه واحد متصل به هم مدیریت شوند، دارای تمدن خواهد بود. پس برای تمدن‌سازی باید بر سیستم‌سازی و شبکه کردن سیستم‌ها متمرکز شد.

اگر بخواهیم تمدن‌سازی اسلام را فعال کنیم و فضای جهانی را به سوی پذیرش تمدن اسلام به پیش ببریم باید گفتمان مطالبه و تولید سیستم‌ها و مدل‌های شکل گرفته براساس دین را فعال کنیم.

۹.۲. هویت سیستم:

تعاریف متعددی از سیستم و مدل ارائه شده است مفاهیم مدل و سیستم در تعبیر اندیشمندان گاهی به یک معنا و گاهی با معانی متمایز از هم استعمال شده است به این موارد و جمع بندی آنها دقت فرمائید:

۲ لغت‌نامه آکسفورد، ذیل کلمه Civilization

۳ تاریخ تمدن، ویل دورانت، مقدمه

۴ مقاله تعریف تمدن، دکتر هاشم رجبزاده

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛ سی‌ام و سی‌ویکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

سیستم، مجموعه ای است از متغیرها که بوسیله یک ناظر (Observer) انتخاب شده اند. این متغیرها ممکن است اجزاء یک ماشین پیچیده، یک ارگانیسم یا یک موسسه اجتماعی باشند. طبق تعریف فوق که توسط اشبی در سال ۱۹۶۰ ارائه شده، سه موضوع متفاوت وجود دارد: یک واقعیت (شیء مشاهده شده) یک برداشت (درک) از واقعیت یک بیان (نمایش) از برداشت صورت گرفته

اشبی، اولی را Machine، دومی را System و سومی را Model می نامید. سیستم مجموعه ای است که از اجزای به هم وابسته که وابستگی حاکم بر اجزای خود کلیت جدید را احراز کرده و از نظم و سازمان خاصی پیروی می نماید و در جهت تحقق هدف معینی که دلیل وجودی آن است فعالیت می کند. (زاهدی، ۱۳۹۰، ص)

سیستم یا شبکه، مجموعه‌ای از عناصر است که با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند و برای تحقق یک هدف در تلاش‌اند. در هر شبکه، تغییر هر جزء بر دیگر اجزاء و بر کل، تأثیر دارد و هیچ‌یک از عناصر، اثری مستقل و جدا از مجموعه نمی‌گذارند و نمی‌پذیرند. (واسطی، ۱۳۹۱، ص ۴۰)

با توجه به تعاریف مختلف سیستم همانطور که مشاهده می‌شود در تمام این مفاهیم، تعریف سیستم و به تبع مدل شامل چند کلید واژه اساسی است :

- ۱) مجموعه ای از اجزاء: به یک فعالیت یا یک جزء، سیستم نمی‌گویند، مگر آنکه در یک سیستم اصلی، زیر سیستمی باشد، مانند سیستم فرعی سوخت‌رسانی و کاربراتور در سیستم اصلی خودرو، در سیستم‌ها نوعی سلسله مراتب از نظر ساختاری، عملکرد و رفتاری وجود دارد. در هر سیستم عناصری وجود دارد که به نوبه خود عناصر کوچکتری هستند که ساخت و عملکرد ساده‌تری دارند
- ۲) مرتبط به هم بودن و تناسب بین اجزاء: خصیصه دیگر سیستم است، یعنی اجزاء سیستم قابلیت اثرگذاری و اثرپذیری بر هم را داشته باشند مثلاً" نمی‌شود یک قطعه تخصصی از اجزاء کاربراتور را درون جعبه دنده جا داد، زیرا "ربطی" به یکدیگر ندارند. شناخت اجزاء مرتبط در یک سیستم، گامی اساسی در شناخت یک سیستم است. در هر شبکه، تغییر هر جزء بر دیگر اجزاء و بر کل، تأثیر دارد و هیچ‌یک از عناصر، اثری مستقل و جدا از مجموعه نمی‌گذارند و نمی‌پذیرند. بین اجزاء سیستم تناسب، سنخیت و کمال متقابل موجود است و وجود تناسب سبب حفظ هویت و کلیت سیستم می‌شود
- ۳) دارای ارتباط متقابل " بودن، و همبستگی اجزاء: مثلاً" شما یک ماشین باز شده و دمونتاژ را که واجد دو خصیصه اول نیز می‌باشد، نمی‌توانید یک سیستم بدانید زیرا بدلیل جدا بودن اجزاء، ارتباط متقابل و تعاملی بین شان وجود ندارد، لذا باید این قطعات مونتاژ شوند و تبدیل به یک ماشین و بسته گردند، تا سومین مشخصه سیستم حاصل شود، ولی هنوز هم مفهوم سیستم محقق نمی‌شود تا خصیصه چهارم تحقق یابد.

۴) هدف مشترکی را محقق کنند: مثلاً ماشین، هدف وجودی اش را به انجام برساند، نهایتاً " خودرو حرکت کند و انسان را به مقصد برساند اینجا است که مفهوم کلیت یک سیستم نیز، معنا می‌یابد.

۵) بیشتر بودن عملکرد کلیت یک سیستم از عملکرد اجزاء سیستم: به عبارت دیگر کل = اجزاء نیست بلکه کل < اجزاء می‌باشد و در حقیقت کل = جمع جبری اجزاء نمی‌باشد بلکه کل = جمع برداری اجزاء می‌باشد. سیستم در کلیت وجودی خود خواصی را ظاهر می‌سازد که در اجزاء تشکیل دهنده آن به تنهایی وجود ندارد. این کلیت نتیجه ارتباط اجزاء با یکدیگر و نحوه ترکیب اجزاء و سازمان یافتن آنها نیز کلیت سیستم را بوجود می‌آورد.

۹.۳. سیستم سازی و مدل سازی:

جوهره سیستم، روابط بین اجزاء است و سیستم‌سازی یعنی تولید فرآیندها اما سیستم سازی مقدمه مدل سازی است و ثمره اصلی بحث از سیستم و نگرش سیستمی، در طراحی و مدل‌سازی متبلور است. تنها راه دست یابی به تولیدات و نتایج کارآمد در افکار و اشیاء، مدل‌سازی است و تنها راه دست یابی به یک مدل کارآمد، نگرش و تفکر سیستمی است. در مورد مراحل مدل‌سازی و چگونگی و روش طراحی مدل به مقاله «مدل سازی با نگاه سیستمی با اقتباس از نظر اسلام» از حجه الاسلام گلکار مراجعه گردد.

۹.۴. هویت دین استراتژیک:

استراتژی، طرحی منسجم، جامع‌نگر و یکپارچه‌کننده برای حرکت در کوتاه‌ترین راه به سوی هدف، با بهترین بهره‌برداری از منابع و امکانات موجود است. استراتژی یا راهبرد، راه و روش رسیدن به اهداف بلندمدت و حیاتی است. یک موضوع استراتژیک و راهبردی، موضوعی است که جنبه حیاتی دارد یعنی در استمرار شاخصه‌های حیات تاثیر عمده دارد و معمولا در محیط رقابتی اهمیت خود را نشان می‌دهد.

نگرش استراتژیک یعنی مهارت در دید کلان و چهارچوب‌ها و قواعد نهفته و رصد محیط رقابت و مهارت در محاسبه انواع احتمالات برای فرآیندهایی که شما را به هدف می‌رساند و دین که علم ابراز شده خداوند به بشر است در حقیقت، بیان معادلات حرکت انسان در شبکه هستی برای اتصال به خداوند است یعنی نظام فکری، قانونی و فرهنگی برای زندگی بشر در این دنیا به هدف عبور از دنیا را ارائه کرده است، و دین شناسی، تلاش معرفتی موجه برای کشف نظر خداوند در توصیف‌ها، تبیین‌ها و توصیه‌های او در جوانب مختلف هستی و زندگی است. (واسطی، ۱۳۹۱، ۴۳)

از پیش فرض های قطعی این تحقیق این است که گزاره‌های دین، حداکثری و دارای ظرفیت معنایی برنامه‌ای و راهبردی هستند و در فهم دین، رویکرد «کشف معنای برنامه‌ای و راهبردی»، این ظرفیت را فعال می‌کند. در صورت عدم توجه به این لایه معنایی، گزاره‌های دین به صورت فقط توصیف‌های تکوینی یا توصیه‌های حقوقی اخلاقی فردی، دریافت می‌شوند و قدرت تنظیم کلیه فعالیت‌های انسان در تمام ابعاد زندگی را فارغ از متغیر زمان و مکان نخواهند داشت.

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛ سی‌ام و سی‌ویکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

چگونگی و روش فعال‌سازی «فهم استراتژی‌ها» از گزاره‌های دین، استفاده از «منطق فرآیندیابی» است. منطق فرآیندیابی یعنی عبور از وضعیت ظاهری مصداقی پدیده، و کشف «مفهوم کلی» آن پدیده، یا به تعبیر دیگر کشف «روح معنایی» است که نقطه ثقل اجتهاد سیستمی است و در روند تبیین اجتهاد سیستمی به آن می‌پردازیم. موارد زیر به‌عنوان مثال‌هایی برای راهبردی بودن گزاره‌های به‌ظاهر توصیه‌ای اخلاقی فردی هستند. (تصویر ۱)

تصویر ۱ (شواهد نمونه و مثال برای راهبردی بودن گزاره‌ها)

۹.۵. هویت «علم دینی»

دین برنامه حرکت انسان در این دنیا برای تنظیم بهترین ارتباط در شبکه هستی بسوی عالم توحیدخواهد بود. علامه طباطبائی در تعریف دین می‌فرماید:

«روش خاص در زندگی دنیا که هم صلاح زندگی دنیا را تأمین می‌کند، و هم در عین حال با کمال اخروی و زندگی دائمی و حقیقی در جوار خدای تعالی موافق است، ناگزیر چنین روشی باید در شریعتش قوانینی باشد که متعرض حال معاش به قدر احتیاج نیز باشد.» (علامه طباطبائی، ج ۲، ص ۱۹۴)

وظیفه اسلام شناسان برای دست‌یابی به تمدن الهی استخراج مدل‌های کاربردی لازم برای ابعاد مختلف زندگی از دین است.

«علم دینی»، علمی است که قضا یا مسائل آن و محمولات گزاره‌ها، از دین گرفته شده است. یعنی در قضیه «هرالف ب است»، باید محمول که «ب» است از دین گرفته شود. قسمت «الف»، که موضوعات و مسائل انسانی قرار می‌گیرد که از استقراء نقشه موضوعات و مسائل زندگی بشر یا موضوعاتی که توسط دین مطرح شده گرفته می‌شود. در قرائت‌های مختلفی که علم را به دین نسبت دهند ملاک‌های زیر مورد توجه و تصریح قرار گرفته است:

علمی که در خدمت اهداف دین باشد علم دینی است، یا علمی که توسط متدینین تولید شود دینی است، یا علمی که درباره دین باشد دینی است، یا علمی که مورد تأیید دین باشد علم دینی است، یا علم تجربی که در دستگاه فکری دین (پیش‌فرض‌های دینی) تولید شود دینی است، یا علمی که فرضیه‌های خود را از دین وام گرفته باشد دینی است؛ ولی:

لازمه صحت اطلاق و نسبت «علم» به «دین» این است که جنس آن گزاره، دینی باشد و برای این کار باید محمول آن دینی باشد یعنی متخذ از نقل و وحی باشد.

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛ سی‌ام و سی‌ویکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

ملاک «دینی بودن» محمول نیز این است که مدلول مطابقی یا تضمینی یا مدلول التزامی گزاره‌های وحیانی (قرآن و روایات معصومین) باشد؛ دقت در کلمه «مدلول التزامی» لازم است یعنی تمام لوازم عقلانی قطعی که بر یک آموزه مستقیم دینی بار می‌شوند جزو دایره دینی بودن هستند.

در مورد منبع بودن «عقل» برای صدور حکم «دینی بودن گزاره» باید گفت که اگر عقل به صورت قطعی حکمی را صادر کرد، چون گزاره‌های عقلی مورد تأیید دین هستند، علم حاصل از آن را مورد تأیید دین می‌نامیم، نه اینکه جنس این گزاره دینی باشد، بلکه جنس گزاره عقلی است. بنابراین تعریف علم دینی عبارت است از: فرآوری گزاره‌های دین در موضوعات مختلف زندگی به صورت سیستم‌های قابل رقابت با سیستم‌های بشری.

۹.۶. هویت «نظریه و نظریه پردازی»

نظریه در حقیقت تبیین کننده یک پدیده و یک واقعیت است که مشخص کننده رابطه علی و معلولی (ربط الشیئی) برای رسیدن به آثار آن پدیده است به بیان دیگر نظریه در پاسخ به یک مساله یا یک هنجار شکل می‌گیرد، در نظریه واحد های علمی متعدد است که با یک روش ترکیب واحدها (استقرا + قیاس)، منجر به کشف واقعیت جدید می‌شود، نظریه، فرضیه اثبات شده است، و اگر یک نظریه رد شود به این معنی است که مغالطه ای داشته و قبلاً کشف نشده است. به تعبیری جامع می‌توان اینگونه گفت:

نظریه عبارتست از: بسته معرفتی ارائه‌دهنده چیستی، چرایی یا چگونگی یک پدیده که حاوی تعاریف، اصول موضوعه، قوانین، قضایا و توصیف رابطه میان متغیرهای مرتبط با آن پدیده باشد و نظریه‌پردازی، تلاش معرفتی موجه برای دستیابی به چیستی یا چرایی یا چگونگی یک پدیده به صورت بسته فوق.

۹.۷. هویت «اجتهاد» و چگونگی آن.

اجتهاد در لغت به معنای نهایت سعی و تلاش در کاری است. (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۱۳۳) اما در اصطلاح فقهی، عبارت است از: به کار بردن توانایی های علمی و تلاش و کوشش فکری برای استنباط احکام شرعی از منابع آن (قرآن، سنت، عقل و اجماع) و به تعبیری دیگر اجتهاد، به معنی عام، تلاش روشمند برای کشف نظر خداوند در کلیه موضوعات و مسائل زندگی است. (آموزه‌های معرفتی، قانونی و فرهنگی دین)

امام صادق - علیه السلام - در حدیث مسند و صحیحی می‌فرماید: «إِنَّمَا عَلَيْنَا أَنْ نُلْقِيَ إِلَيْكُمْ الْأُصُولَ وَ عَلَيْنَا أَنْ تُفَرِّغُوا»؛ ما بیان اصول می‌نماییم و تفریع فروع از اصول و تطبیق آن بر موارد برعهده شما است. (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۷، ص ۶۲)

در کتاب ارزشمند «پارادایم اجتهادی دانش دینی» آمده است: «اجتهاد دینی اصطلاحاً کوشش علمی بر اساس منابع معتبر، به واسطه ابزار و عناصر لازم برای تفهیم، اکتشاف و استخراج مطلق آموزه های دین به گونه ای است که از اعتبار (حجیت یا صرفاً منجزیت و معذرت) برخوردار باشد. (علی پور، حسنی، ۱۳۹۰، ۶۰)

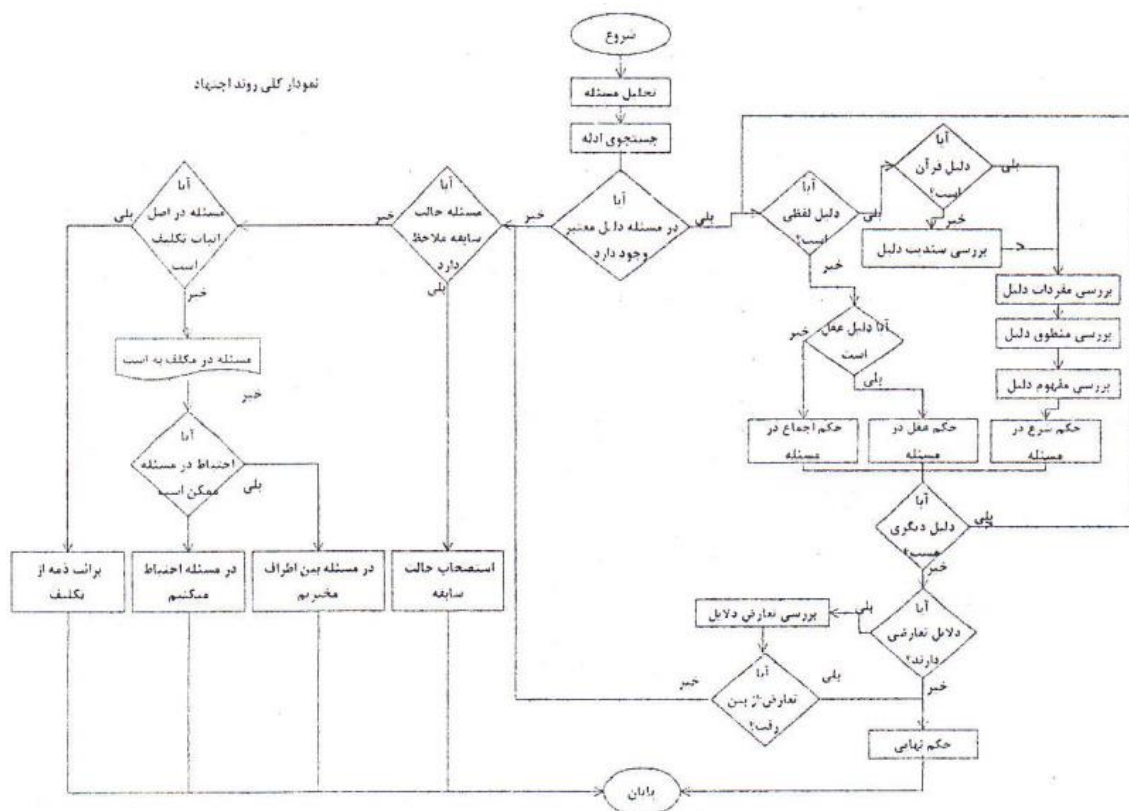
^۶ این حدیث با مضمون مشابه به صورت مسند و صحیح از امام رضا علیه السلام نیز روایت شده است. السرائر من جامع البرتنطی عن الرضا ع قال: عَلَيْنَا إِفَاءُ الْأُصُولِ إِلَيْكُمْ وَ عَلَيْنَا التَّفْرِغُ.

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛ سی‌ام و سی‌ویکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

آنچه در این بین مهم است، روشمند بودن دست‌یابی به نظر خداوند و تفریح فروع در مورد هر موضوع و مساله است، یعنی باید این فرایند دستیابی دارای مراحل قدم‌به‌قدم از نقطه شروع تا نقطه پایان باشد و در هر مرحله، شاخص‌های صحت و ارزیابی و فرآیند درونی داشته باشد.

نموداری زیر مراحل استنباط و اجتهاد را به صورت کلی نشان می‌دهد که تدوین آن توسط حجت‌الاسلام مصطفی جلالی صورت گرفته است. (تصویر ۲)

تصویر ۲ (نمودار کلی روند اجتهاد)

نمونه‌ای از روند عمومی استنباط: (روند تحلیل در کتاب فقه تربیتی، آیت‌الله اعرافی)

۱. طرح مساله؛
مانند: آیا تحصیل در هر رشته علمی و کسب هر معرفتی اعم از وحیانی و بشری، مطلوب ذاتی است و به عنوان اولی رجحان دارد؟ آیا تحصیل دانش بدون انگیزه خدانشناسی یا کمال و هدایت، به خودی خود و با قطع نظر از عناوین سودآوری و زیانباری آن، مستحب است؟
۲. نفوذ به متعلق حکم برای کشف لایه های آن.
مانند: بررسی واژه «علم» و معانی اصطلاحی موجود با توجه به گستره وسیع اصطلاحات این واژه برای تعیین مراد و مفهوم از علم.
۳. بررسی پیشینه بحث (نقد و بررسی نظریه های موجود در این بحث)
مراحل:

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛ سی‌ام و سی‌ویکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

- ۳،۱. بیان نظرات و دیدگاه های موجود.
- ۳،۲. ثمره نزاع و نتیجه اختلاف این دیدگاه ها.
- ۳،۳. ذکر ادله و شواهد هر دیدگاه در آثار متفکران.
۴. بررسی تفصیلی ادله هر دیدگاه.
مراحل:
  - ۴،۱. دلیل عقلی:
    - ۴،۱،۱. تقریر این دلیل.
    - ۴،۱،۲. نقض و ابرام دلیل بیان شده.
    - ۴،۱،۳. بیان تقریر بزرگان در این نظریه.
    - ۴،۱،۴. ذکر اشکالات موجود در این تقریر.
    - ۴،۱،۵. اثبات نظر مختار.
  - ۴،۲. ادله قرآنی:
    - ۴،۲،۱. ذکر خلاصه مدعی.
    - ۴،۲،۲. دسته بندی آیات بر اساس واژگان مرتبط. (در بحث حاضر واژگانی مانند: نَظَر «نَظَرُوا»، تَفَكَّرَ، تَعَقَّلَ، سیر در زمین که همه مرتبط با علم و دانش و دانش اندوزی است).
    - ۴،۲،۳. بررسی مدلول انفرادی آیات با توجه به متعلق این واژگان.
    - ۴،۲،۴. بررسی مدلول جمعی و رابطه سنجی آیات.
    - ۴،۲،۵. استدلال بر نظریه.
    - ۴،۲،۶. نقد و بررسی استدلال و اثبات نظر مختار.
  - ۴،۳. ادله روایی:
    - ۴،۳،۱. گروه بندی کلان روایات. مثلاً؛ روایاتی که لحن انشایی و دستوری دارند و روایاتی که بیانی اخباری و توصیفی دارند.
    - ۴،۳،۲. دسته بندی خرد در هر گروه. مثلاً گروه دوم به دو دسته، روایات بیانگر ارزش علم و علم آموزی و روایات بیانگر جایگاه و ارزش دانشمندان تقسیم می شود.
    - ۴،۳،۳. بررسی سندی روایات هر دسته. (همراه با بیان نظرات و اقوال بزرگان در مورد رجال در سند)
    - ۴،۳،۴. گرد آوری روایات هم مضمون، در مجامع روایی اهل سنت.
    - ۴،۳،۵. بررسی مدلول انفرادی روایات.
    - ۴،۳،۶. بررسی سندی این روایات به اجمال.
    - ۴،۳،۷. به کار گیری قواعد حدیثی مانند «قاعده ضمّ احادیث» برای دستیابی به گزاره های مشترک از میان روایات متعدد اما ضعیف السند.
    - ۴،۳،۸. بررسی معانی متعلق حکم «علم» در ادبیات قرآنی و روایی.
    - ۴،۳،۹. تطبیق مدلول روایات با کاربردهای متعلق حکم «علم» در ادبیات قرآنی و روایی.

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛ سی‌ام و سی‌ویکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

- ۴،۳،۱۰. نقض و ابرام احتمالات در این تطبیق برای انتخاب احتمال صحیح. (مشکل ترین مرحله دلالتی، این قسمت است که بر پایه دقت های اصولی قرار دارد).
- ۴،۳،۱۱. تجمیع قراین بر احتمال مختار در هر روایت.
- ۴،۳،۱۲. جمع بندی دلالتی روایات هر دسته (مدلول جمعی).
- ۴،۳،۱۳. جمع بندی دلالتی همه گروه ها.
- ۴،۳،۱۴. ویژگیهای حکم.
- ۴،۳،۱۵. اثبات نظر مختار. (اعرافی، ۱۳۹۱، ۴۰)

۹،۸. هویت «اجتهاد سیستمی» با نقطه ثقل منطق فرآیندها:

"اجتهاد سیستمی" عبارت است از به کارگیری تمام تلاش برای کشف نظر خدا در پاسخ به نیازهای خرد و کلان جامعه دینی و تولید سیستم های مورد نیاز بشر، از منابع دین با روش منطق فرآیندها و منطق مدل سازی.

وظیفه عالمان دین تدوین ساختارهای مورد نیاز تمدن خدا محور است، که با کشف فرآیندها و سیستم های به هم پیوسته مورد نیاز زندگی براساس گزاره های دین تولید می شود.

دین شناسان برای بقاء و اثبات کارآمدی دین در عرصه مدیریت اجتماعی و ساخت آینده مطلوب دینی در شرایط حاضر، موظف به تولید سیستم های مورد نیاز زندگی در تمام ابعاد هستند.

گام اول در تحقق این هدف نیازمند طراحی الگوریتم قدم به قدم و روشمند اجتهادی پویا و نوین برای استخراج و استنتاج گزاره های دین در مسیر سیستم سازی است. الگوریتم اجتهادی که مبتنی بر همان قواعد عام اجتهاد موجود یعنی اجتهاد جواهری است.

رهبر فقید انقلاب (ره) به عنوان فقیهی مبرز و مجاهدی پیشگام، تأکید بر حفظ فقاہت سنتی و ترویج فقه جواهری داشتند و می فرمودند:

«در مورد درس تحصیل و تحقیق حوزه‌ها، این جانب معتقد به فقه سنتی و اجتهاد جواهری هستم و تخلف از آن را جایز نمی‌دانم.» (امام خمینی، ج ۲۱، ص ۲۷۳)

از ویژگیهای برجسته این اجتهاد، اسلوب و روش قدم به قدم بی نظیری است که از ابتدا تا انتهای کتاب ثابت مانده است. این اسلوب از جهات متعددی منحصر به فرد بوده است که به طور خلاصه می توان گفت:

۱. طرح یک اصطلاح فقهی
۲. بررسی جنبه های ادبی و لغوی آن.
۳. ذکر عبارات متن کتاب «شرایع الاسلام» به صورت شرحی مزجی.
۴. استدلال تفصیلی بر آن.
۵. اشاره به اقوال و آراء دانشمندان بزرگ شیعه در هر موضوع
۶. نقد آن نظرات
۷. اثبات رای نهایی خود با استدلال و استناد به آیات و روایات و اجماع و دلایل عقلی.

اما خصوصیت برجسته و ممتاز دیگر اجتهاد جواهری که آن را از بقیه روش‌ها متمایز می‌کند پررنگ کردن فقه سیاسی در قالب بحث و بررسی موضوع ولایت فقیه است. مرحوم صاحب جواهر با نگاهی نوین و مبتنی بر ادله فقهی در پی آن است تا از سعه اختیارات فقیه جامع شرایط و از ولایت فقها در امور اجتماعی و سیاسی در عصر غیبت دفاع کند. (مخبر، ۱۳۹۲)

مرحوم صاحب جواهر در باب اقامه حدود از کتاب جواهر الکلام می‌فرماید:

بأن تعطيل الحدود يفرض ارتكاب المحارم و انتشار المفسد، و ذلك مطلوب الترك في نظر الشرع، و بأن المقتضى لإقامة الحد قائم في صورتی حضور الإمام و غيبته، ... قال الكركي في المحكي من رسالته التي ألفها في صلاة الجمعة: «اتفق أصحابنا على أن الفقيه العادل الأمين الجامع لشرائط الفتوى المعبر عنه بالمجتهد في الأحكام الشرعية نائب من قبل أئمة الهدى عليهم السلام في حال الغيبة في جميع ما للنيابة فيه مدخل، و ... (نجفی، ج ۲۱، ص ۳۹۶)

این مسئله تا آنجا مورد توجه ایشان بوده است که عدم باور به گستره وسیع اختیارات سیاسی و اجتماعی ولایت فقیه را به منزله نچشیدن طعم فقاقت بر می‌شمارند. «فمن الغريب وسوسة بعض الناس في ذلك، بل كأنه ما ذاق من طعم الفقه شيئاً» (نجفی، ج ۲۱، ص ۳۹۷)

بنابراین اجتهاد جواهری با دو شاخصه روشمند بودن و اعتقاد به گستره وسیع اختیارات سیاسی و اجتماعی ولایت فقیه و فقه سیاسی که لازمه آن نگاه کلان به فقه برای تولید نظام‌های پاسخگو به نیازهای اجتماع است، می‌تواند تنها راه رسیدن به مدیریت فقهی و فقه سیستمی باشد البته برای تحقق کامل این امر باید متغیرهایی و مراحل به این اجتهاد افزوده گردد که در روند اجتهاد سیستمی، آنها ذکر می‌گردد.

۹.۹. مفاهیم، متغیرها، سازه‌ها^۷ و ابعاد نظریه اجتهاد سیستمی :

متغیر اول: شبکه مسائل و موضوعات زندگی

تمدن وقتی شکل می‌پذیرد که کلیه لایه‌های نیاز اجتماع بشری به صورت جمعی را پوشش بدهد و ساختار و فرآیندهایی لازم برای پاسخگویی به کلیه لایه‌های نیاز، تعریف شود و به صورت مستمر فعال نگاه داشته شود. بنابراین ایجاد تمدنی اسلامی در قدم اول منوط به تدوین مدل نیازها و کشف موضوعات و مسائل موجود و مطلوب بشریت است. از دو طریق می‌توان به فهرستی جامع از موضوعات و مسائل زندگی بشر رسید: روش قیاسی و روش استقرایی:

- در روش قیاسی با تحلیل مفهومی «زندگی»، «هستی»، «انسان» و «جامعه» و تحلیل فلسفی آنها به ابعاد وجودی‌شان، محورهای اصلی موضوعات و مسائلی که می‌توانند در مسیر زندگی انسان اثرگذار باشند به دست می‌آید.

^۷ سازه یعنی الگو یا روابط بین اجزای یک پدیده؛ چهارچوب، محورها، ستون‌ها و پایه‌های یک پدیده، که دارای ارتباط خاصی بایکدیگر هستند تا کل پدیده را شکل دهند و زمینه و مرزهای فعالیت آن باشند.

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛ سی‌ام و سی‌ویکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

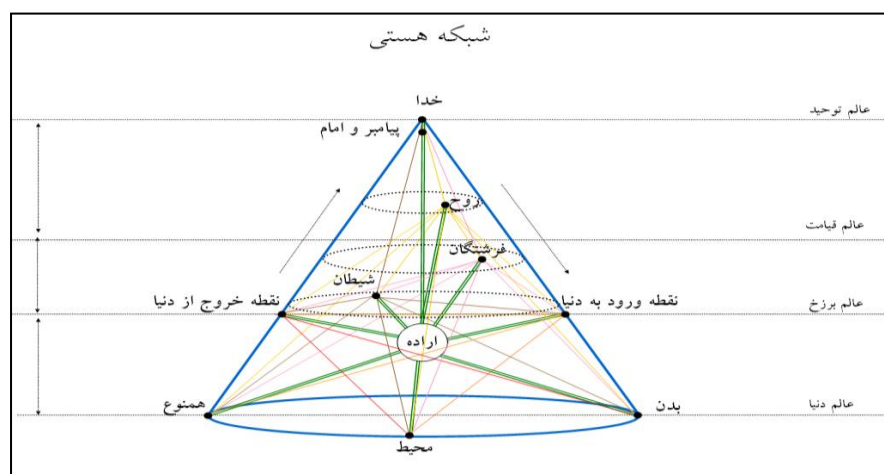
- در روش استقرایی با رصد تمام موقعیت‌هایی که نیازهای انسان در آنها بروز و ظهور کرده است می‌توان به فهرستی اولیه و سپس دسته‌بندی شده رسید مانند فهرست علوم، فهرست مشاغل، فهرست برنامه توسعه و ... ..

متغیر دوم: لزوم نگاه شبکه ای به عالم و هستی

شبکه، مجموعه‌ای بهم‌پیوسته از «سیستم‌ها» است که هدف واحد یا اهداف متعددی را پوشش می‌دهند؛ و «سیستم» مجموعه‌ای از عناصر است که با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند و برای تحقق یک هدف واحد در تلاش‌اند. در هر شبکه، تغییر یک جزء بر دیگر اجزاء و بر کل، تأثیر دارد و هیچ‌یک از عناصر، اثر مستقل و جدا از مجموعه ندارند. بعضی اوقات اصطلاح «شبکه» معادل با اصطلاح «سیستم» به کار می‌رود.

برهان در فلسفه اسلام، منجر به نظریه «شبکه ای بودن هستی» شده است. مقصود از شبکه هستی، برقراری رابطه علت و معلولی، اثرگذاری و اثرپذیری میان کل پدیده‌ها در تمام لایه‌های عالم وجود است.

براساس نظریه فوق، هیچ حرکتی در هستی، بدون تعامل با اجزاء دیگر آن انجام نمی‌شود. عوالمی در ماوراء دنیا وجود دارند که منشاء و سرچشمه موجودات مادی هستند و فعل و انفعالات موجود در دنیا و موجودات آن، تابعی از فعل و انفعالات موجود در جهان‌های آسمانی است و ایجاد اثری در جهان مادی (که به سبب فعال شدن عللی در ماوراء بوده است)، سبب تأثیر در نقاط دیگر ماورایی شده و در نتیجه آثار جدیدی در جهان مادی پدید می‌آید و این چرخه فعل و انفعالات که سررشته آنها متصل به اراده خداوند است، به همین منوال استمرار می‌یابد؛ بدن در روح اثر می‌گذارد و روح در بدن و هر دو در محیط و محیط در هر دو، و هر سه در مجاری ماورایی و سرچشمه‌ای موجودات تأثیر می‌گذارند و این مجاری در یکدیگر و در کل دنیا نفوذ دارند. کل این تعاملات، تشکیل شبکه واحدی را می‌دهد که به صورت سیستمی منسجم و یکپارچه، برای تحقق هدفی در ارتباطند. شاید نموداری ابتدایی از شبکه هستی بر اساس فلسفه اسلام را، بتوان به صورتی که می‌آید تصویر کرد. (تصویر ۳)

تصویر ۳ (شبکه هستی)

متغیر سوم: ساختارها و قوانین هستی، عقل و فطرت (فرآیندهای پایه سیستم)

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛ سی‌ام و سی‌ویکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

فرآیندهای پایه سیستم یعنی استخراج ارکان اصلی سیستم که حداقل‌های قطعی آن است و به تعبیر دیگر به آن سیستم پایه گفته می‌شود که مطابق با عقلانیت پایه بشر و مورد قبول همه است.

مراحل کشف فرآیند تولید یک مفهوم اعتباری (کشف سیستم پایه)

۱: یافتن منشاء انتزاع در فضای طبیعی (اقتضای طبیعت اولیه، حداقل‌های اولیه)

۲: حرکت دادن ذهن از ترکیب و پیچیدگی به بساطت و فرد بودن (ظهورات اولیه مفهوم، ظهورات کودکان)

۳: حرکت دادن ذهن به سوی کشف نیاز در فضای فوق

۴: تلاش برای کشف اثری که نیاز را بر طرف می‌کند (شبیه سازی رابطه بین خود و بیرون و ظهورات خود)

۵: کشف الزامات نه گانه و شش گانه و چهار گانه (مقولات، اسامی مطالب و علل اربعه و مراحل سیستم)

عموما مفاهیم مشکک هستند لذا در این موارد باید دو سطح را طی کرد:

سطح حداقل لازم قطعی ← سیستم اقتضایی تامین ساز (رفع نیاز بالفعل برای ایجاد همین قطعه از کلان

نیازها)

سطح حداکثر مطلوب و ایده ال ← سیستم اقتضایی جاری (در مقایسه با سیستم کلان هستی و شبکه

سیستم‌ها ایجاد می‌شود)

متغیر چهارم: شبکه گزاره‌های دین (داده‌ها و منابع اطلاعات)

گزاره‌های دین همان آیات و روایات محکمت برای نسبت‌سنجی و ایجاد انسجام درونی هستند که محمول علم

دینی را شکل می‌دهند.

متغیر پنجم: شبکه اهداف، چهارچوب‌ها و ارزش‌های بنیادین دین (مرزهای سیستم)

با مراجعه به منابع دینی برای دین دو نوع هدف بدست می‌آوریم:

۱- اهداف کلی (یعنی اهدافی که مختص به باب خاصی از احکام فقهی نیستند که از این نوع اهداف

تعبیر به «مقاصد الشریعه» میکنند) عبارتند از:

- تزکیه و پرورش
- تعلیم و آموزش
- اخراج از ظلمت و رساندن به نور (بصیرت) و بالا بردن بینش
- برداشتن بارهای سنگین خرافه و جهل از دوش مردم
- شکوفا نمودن استعدادها و خرده‌های پنهان در زیر غبار کفر
- برخوردار کردن از زندگی پاکیزه و حیات طیّب
- تطهیر از زشتی‌ها و پلشتی‌ها
- قیام به عدل
- رسیدن به صلاح و فلاح

۲- اهداف مختص به باب خاص (که از آن تعبیر به «علل الشرائع» می‌کنند) مثلا: در خطبه حضرت

فاطمه زهراء (سلام الله علیها) آمده:

چهارمین کنگراس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛ سی‌ام و سی‌ویکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

و عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُوسَى بْنِ الْمُتَوَكِّلِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ السَّعْدِ أَبَادِيٍّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْبَرْقِيِّ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ مِهْرَانَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ جَابِرٍ عَنْ زَيْنَبِ بِنْتِ عَلِيٍّ عَ قَالَتْ قَالَتْ فَاطِمَةُ ع فِي خُطْبَتِهَا فَرَضَ اللَّهُ الْإِيمَانَ تَطْهِيراً مِنَ الشُّرْكِ وَ الصَّلَاةَ تَنْزِيهاً عَنِ الْكِبْرِ وَ الزَّكَاةَ زِيَادَةً فِي الرِّزْقِ وَ الصِّيَامَ تَثْبِيثاً لِلْإِخْلَاصِ وَ الْحَجَّ تَسْنِيَةً لِلدِّينِ وَ الْجِهَادَ عِزّاً لِلْإِسْلَامِ وَ الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ مَصْلِحَةً لِلْعَامَّةِ الْحَدِيثُ. (حر عاملی، ج ۱، ص ۲۲)

نظر مختار درباره اهداف دین (به دلیل اختصار فقط به اهداف برون دینی اشاره می شود)

هدف نهایی دین، شهود خدا (موجود بی نهایت) و هدف میانی دین، برقراری عدل شبکه ای در هستی است. برنامه اجرایی برای رسیدن به این اهداف، نیازمند وجود مقدمات و زمینه‌هایی است که عقل، آنها را به عنوان جزء العله ضروری می بیند که عبارتند از:

بقاء و سلامت "نفس و نسل"، بقاء و سلامت "عقل و تفکر"، بقاء و سلامت "دین"، بقاء و سلامت "اجتماع"، بقاء و سلامت "محیط".

بنابراین اگر انسان‌ها توانایی به وجود آوردن این زمینه‌ها را نداشته باشند، دین، باید برنامه‌های لازم برای تامین این زمینه‌ها را نیز ارائه کند.

متغیر ششم: منطق فهم دین و الگوریتم اجتهاد جواهری (فرآیند کشف و تحلیل اطلاعات)

منطق فهم دین همان طراحی الگوریتم و فرآیند کشف حکم پدیده‌ها از ادله شرعی است که به نمونه‌هایی از آن در اجتهاد موجود اشاره شد.

متغیر هفتم: مفهوم گسترش یافته «حکم» از ما يطلبه الشارع، به ما صدر عن الشارع لتنظيم الحياه

(ابعاد سیستم)

در حال حاضر گزاره‌های دین فقط در مسیر استنباط الزامات و بعضاً مستحبات، آن هم در حیطه فردی مورد بررسی قرار می گیرد در حالیکه با ورود گزاره‌های ارشادی و مستحبات و مکروهات در حیطه الزام فرهنگی و توسعه دایره مکلف فردی، به جمع مکلفین و به تمام فرآیندهای زندگی مکلفین می توان تمامی ابعاد زندگی بشر را پوشش داد.

متغیر هشتم: مفهوم گسترش یافته «موضوع» از فعل جوارحی مکلف واحد به کلیه شؤون زندگی

(خرد و کلان)

بر مبنای «جامعیت شریعت»، همه رفتارهای جوارحی و جوانحی، فردی و اجتماعی (در مقیاس خانواده، محله، شهر، کشور و جهانی و تمدنی) در گستره فقه قرار می گیرد.

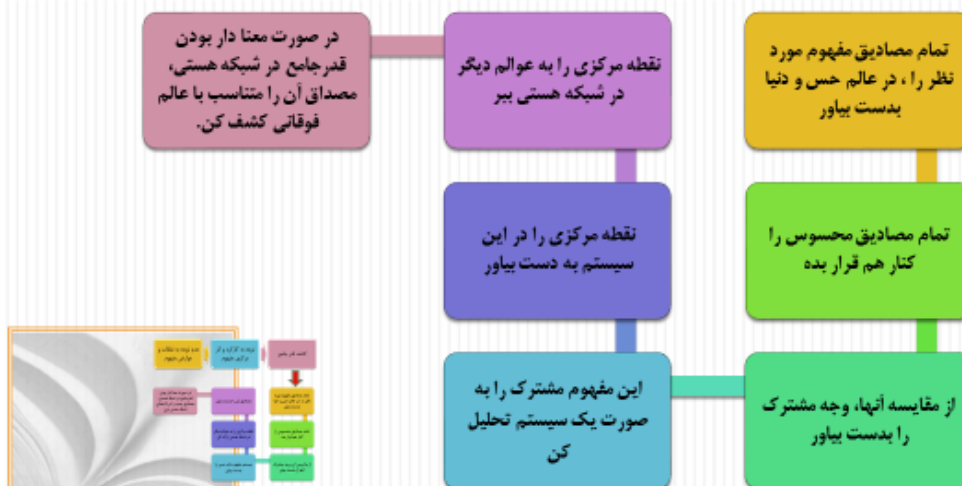
متغیر نهم: منطق فرآیندیابی در تحلیل (ابزار تحلیل مفهومی)

منطق فرآیندیابی یعنی عبور از وضعیت ظاهری مصداقی پدیده، و کشف «مفهوم کلی» آن پدیده، یا به تعبیر دیگر کشف «روح معنایی» است که نقطه ثقل اجتهاد سیستمی است.

روح معنایی یعنی جامع معنایی ای (جنس، جوهر، ذات) که در تمامی مصادیق معنایی وجود دارد و با حذف آن جامع، شیء از ماهیت خود خارج می گردد. قدر جامع معنایی باید چهار خصوصیت داشته باشد:

- ۱) جامع باید در حیطة ادراک باشد.
  - ۲) جامع باید با قطع نظر از تعلق به مصادیق خودش تحقق و واقعیت داشته باشد.
  - ۳) جامع باید بسیط باشد.
  - ۴) جامع باید مقید به خصوصیات و لوازم مصادیق نباشد.^۸
- برای دستیابی به قدر جامع شاخصه‌های مختلفی همچون، تجرید مصادیق از خصوصیات مصداقی یا تجرید از عوارض وجودی یا توجه به کارکرد و اثر آن تبیین شده است ولی به نظر میرسد هرکدام به گوشه‌ای از فرآیند کشف قدر جامع اشاره کرده‌اند که میتوان بین همه این نظریات جمع کرد و فرآیند و چگونگی کشف قدر جامع در شبکه هستی را ارائه نمود:^۹ (تصویر ۴)

چگونگی کشف قدر جامع / نمای کلی

تصویر ۴ (چگونگی کشف قدر جامع)

متغیر دهم: منطق فقه تفریعی در تطبیق (ابزار گسترش دامنه مفهوم)
عملیات تفریع فروع در اصول و فقه باید در اجتهاد سیستمی هم صورت گیرد با این تفاوت که در اینجا قواعد فقه تمدنی بر مسئله‌های کلان تطبیق می‌شود.

متغیر یازدهم: منطق مدل‌سازی در ترکیب (علل اربع + مقولات عشر + فرمول حرکت = ابزار ترکیب متغیرها)

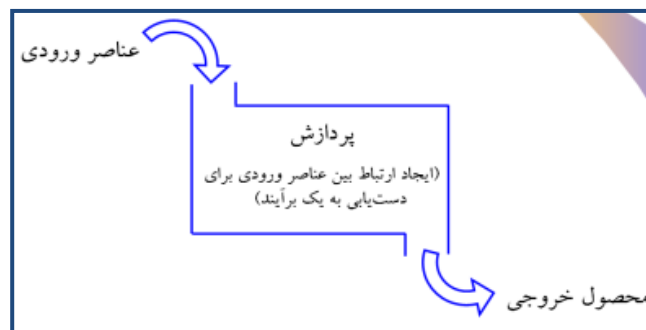
۸ به ملاک‌های قدر جامع در بحث صحیح و اعم در اصول فقه مراجعه شود.
۹ توضیح و تفصیل بیشتر مراجعه گردد به مقاله "روح معنی یا وضع الفاظ برای معانی عام" توسط موسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام نور.

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛ سی‌ام و سی‌ویکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

روش تحقیق مدل‌سازانه یا همان منطق مدل‌سازی، روش تحقیقی است که منجر به کشف فرآیند ایجاد یک پدیده یا یک تغییر شود؛ صرفاً تحلیل مفهومی یا مشاهده تجربی یا استقراء شواهد یا توصیف تک‌بعدی از پدیده، نباشد، بلکه منجر به کشف چگونگی مسیر حل یک مسأله شود. بدون روش تحقیق مدل‌سازانه، تحقیقات در مرحله چپستی و چرایی و برخی احتمالات باقی می‌مانند و رشدی حاصل نمی‌شود. برای دستیابی به مهارت تحقیق مدل‌سازانه، نیاز به نگرش سیستمی و فرآیندی به پدیده‌ها و موضوعات و مسائل است.

برای مدل‌سازی، ضروری است تصویر اولیه یک سیستم و نحوه عملکرد آن را در نظر داشته باشیم (تصویر ۵)

تصویر ۵ (شکل اولیه سیستم)

براساس تصویر فوق مراحل مدل‌سازی به شرح زیر است:

۱. تعیین خروجی سیستم (هدف و علت غایی) با شاخص‌های آن (کمیت، کیفیت، زمان، مکان، ارتباطات، زمینه ... عوارض نه‌گانه)
  ۲. تعیین ورودی‌های سیستم (علت مادی و خمیرمایه مدل نهایی) با شاخص‌های آن (چه عناصری با چه خصوصیتی باید با هم ترکیب شوند تا برآیند آنها تبدیل به خروجی سیستم شود؟)
  ۳. تعریف روابط علی و معلولی بین ورودی‌ها (علت‌صوری) با شاخص‌های آن (یعنی تعیین تابع تبدیل سیستم؛ شامل: تعیین نقطه شروع فرآیند + جهت گسترش فرآیند + کمیت و کیفیت فرآیند + مرکز ثقل + نقطه پایان + نقاط بحران)
  ۴. آزمایش (تفسیر نتایج حرکت مدل در عمل)
  ۵. اصلاح و بازنگری در هر سه مورد فوق (حلقه بازخورد سیستم)
- التزام به رساندن تحقیقات به مرحله «مدل‌سازی» سبب می‌شود فضای تحقیق از رکود و ذهنی بودن و عدم تاثیر در صحنه زندگی و اجتماع خارج شود. همچنین سبب می‌شود آموزه‌های دین، از صرف گفتارهای وعظ‌گونه به راهبردهایی برای رشد و توسعه تبدیل شود.

متغیر دوازدهم: ماتریس کلیدواژه‌ها (ابزار جستجو)

کلیدواژه‌ها از تولید شبکه مسائل و استخراج موضوع و محمول هر مسأله و تبدیل آنها به معادل عربی در آیات و روایات تولید می‌گردد که در مواردی با ضرب کلیدواژه‌ها در هم به ماتریس آنها می‌رسیم.

متغیر سیزدهم: جدول تحلیل گزاره‌ای (ابزار کشف متغیرها و روابط و جمع دلالی)

جدولی باید تولید شود که در آن ابزارهایی برای کشف متغیرها مانند موضوع، متعلق موضوع، حکم، نوع حکم، لفظ دال بر حکم، نوع دلالت، متعلق حکم، متعلق متعلق، جهت، قرائن، ... قرار داده شده باشد تا بتوان هر فقره از گزاره را تحلیل کرد و مدلول انفرادی آنها را بدست آورد و سپس به جمع بندی و مقوله بندی آنها پرداخت تا بتوان مدلول جمعی گزاره را کشف کرد.

متغیر چهاردهم: ترجمه گزاره دین به زبان فرضیه علمی و استخراج راهبرد (خروجی)

این مرحله همان تبدیل و ترجمه گزاره های توصیه ای و اخلاقی به گزاره راهبردی است که با استفاده از منطق فرآیندها صورت می گیرد. این گزاره راهبردی می تواند حداقل^{۱۰} برای جامعه علمی و تجربی، فرضیه ای علمی را تشکیل دهد که با آزمایش و روش تجربی و میدانی، آن را اثبات و تبدیل به نظریه و مدل کرد.

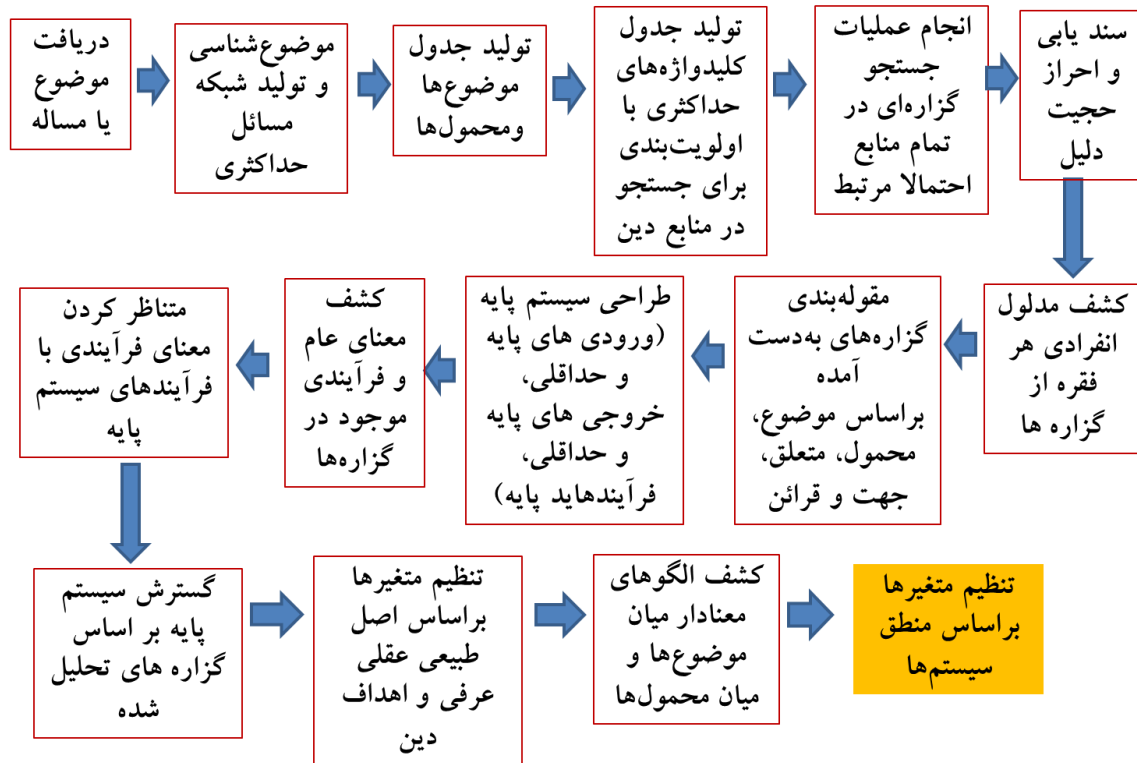
متغیر پانزدهم: موقعیت یابی فرضیه در الگوی پیشرفت و نقشه تمدنی (ابزار کشف دامنه و بُرد نظریه و آزمون انسجام بیرونی)

این متغیر برای بررسی مدل تولید شده با دیگر مدل ها و سیستم های دینی است تا در روند شبکه سازی، تمامی متغیرها و ارتباطات و تاثیر و تاثرها کشف گردد. متغیرهای مذکور مولفه های تاثیر گذار در نظریه اجتهاد سیستمی هستند که فرایند آن به صورت الگوریتم قدم به قدم در شکل زیر ترسیم می گردد. (تصویر ۶)

---

۱۰. کلمه حداقل نوعی همراهی با رویکرد تجربی و مادی است و الا گزاره های دینی به دلیل خطا ناپذیر بودن برای اصلاح و کمال جامعه قطعی و الزام آور هستند.

چگونگی عملکرد نظریه اجتهاد سیستمی در استخراج نظر دین و تولید مدل دینی

تصویر ۶ (چگونگی عملکرد مدل اجتهاد سیستمی)

هر کدام از مراحل پانزده گانه مذکور در مدل، دارای الگوریتم داخلی است که به اختصار توضیحاتی مطرح می‌گردد.

۱. موضوع شناسی یا دریافت مساله.
۲. موضوع شناسی و تولید شبکه مسائل: در این مرحله موضوع باید با ابزارهای مختلفی مانند اقسام المطالب، علل اربع، مقولات عشر، فرمول تغییر و غیره لایه برداری شود تا تبدیل به شبکه مسائل حول آن موضوع گردد.
۳. تولید جدول موضوع و محمول: موضوع و محمول هر مساله استخراج گردد و از آنها به عنوان کلید واژه استفاده گردد، که این مرحله مقدمه کشف کلید واژه‌های حداکثری برای جستجو در منابع دینی است.
۴. تولید جدول کلید واژه‌های حداکثری پس از طی مرحله و اولویت بندی آنها در جستجوی منابع.
۵. انجام عملیات جستجو: این مرحله با استفاده از نرم افزارها به خوبی صورت می‌گیرد علی‌الخصوص با حجم عظیم کتب روایی که در نرم افزارها گردآوری شده است. ناگفته نماند موضوعات جدید که برای سیستم سازی مورد بررسی قرار می‌گیرد قبلاً در مجامع روایی دسته بندی و باب بندی نگردیده لذا بهترین مسیر استفاده از نرم افزار است.
۶. سند یابی و احراز حجیت ادله روایی.

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛ سی‌ام و سی‌ویکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

۷. کشف مدلول انفرادی هر فقره از روایات: در این مرحله باید گزاره های تحلیل شود و فقرات آنها کشف گردد و حکم و دلالت هر فقره استخراج گردد.

۸. مقوله بندی گزاره های تحلیل شده بر اساس موضوع. محمول (حکم)، نوع حکم، دلالت حکم، لفظ دال بر حکم، متعلق حکم، متعلق متعلق... و سپس کشف مدلول جمعی آنها.

۹. طراحی سیستم پایه:

روش کشف و طراحی سیستم پایه:

(۱) تصویرسازی از هدف (خروجی سیستم)

(۲) انتخاب ورودی‌ها (مفاهیم و متغیرهای سیستم)

(۳) تعیین ضریب تاثیر آنها

(۴) تعریف روابط علی و معلولی (تابع تبدیل سیستم؛ شامل: تعیین نقطه شروع فرآیند + جهت

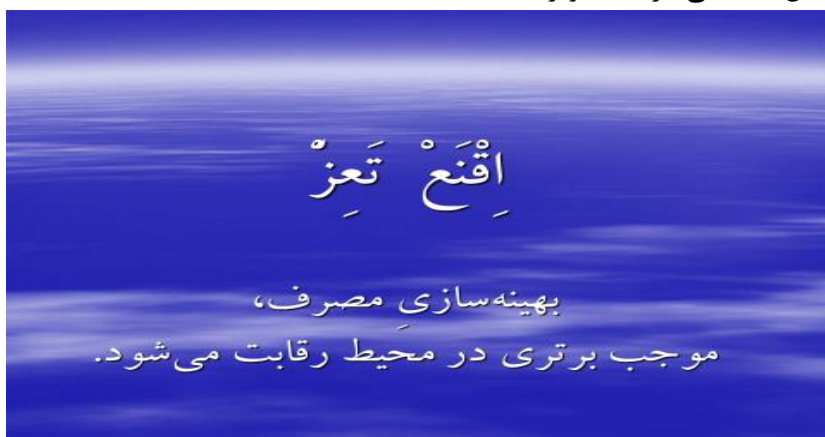
گسترش فرآیند + کمیت و کیفیت فرآیند + مرکز ثقل + نقطه پایان + نقاط بحران)

(۵) آزمایش (تفسیر نتایج حرکت مدل در عمل)

(۶) اصلاح و بازنگری

۱۰. کشف معنای عام و فرآیندی در گزاره ها: روش کشف آن در چگونگی کشف جامع معنایی گذشت و در

اینجا به یک نمونه و مثال اکتفا می گردد. (تصویر ۷)

تصویر ۷ (نمونه برای کشف معنای عام و فرآیندی)

۱۱. متناظر کردن معنای فرآیندی با سیستم پایه: در این تناظر کمبودهای سیستم پایه با استفاده از فرآیندهای

کشف شده از گزاره ها تکمیل می گردد.

۱۲. گسترش سیستم پایه: در این مرحله گسترش ابتدایی با استفاده از فرآیندهای گزاره ها صورت می گیرد.

۱۳. تنظیم متغیرها بر اساس اصل طبیعی عقلی و عرفی و اهداف دین: باید اهداف دین و مقاصد الشریعه از

گزاره های دین کشف گردد تا بتوان متغیرها را بر اساس آنها تنظیم کرد یعنی هم در جهت اصلاح مسیر و روند

سیستم که همخوانی با این اصول داشته باشد و هم در جهت تکمیل روند سیستم در مواردی که روندها و فرآیندها

از گزاره های دین کشف نگردد.

۱۴. کشف الگوهای معنادار میان موضوع و محمول‌ها: در این مرحله تمامی فرآیندها جمع بندی می‌شود تا به یک الگوی معنادار برای تولید مدل و سیستم برسیم.

۱۵. تنظیم متغیرها بر اساس منطق سیستم‌ها. در این مرحله با بررسی مدلول جمعی گزاره‌ها و انطباق آنها با سیستم پایه، جایگاه هر گزاره، در سیستم کشف می‌شود بطوریکه مشخص می‌گردد کدام گزاره اشاره به ورودی سیستم و کدام به هدف سیستم و... دارد که نتیجه آن تولید سیستم مورد نظر است.

ادعا این است که اگر اسلام شناس توانایی استنباط و استنتاج از گزاره‌های دین را داشته باشد و مراحل فوق را به دقت طی کند، می‌تواند مدل‌ها و سیستم‌های دینی را تولید کند.

۹.۱۰. «فقه تمدنی» خروجی اجتهاد سیستمی

فقه تمدنی عبارتست از تعیین حکم فعل مکلف در مقیاس «تولید، استقرار، نگهداری و توسعه» یک تمدن. فقه تمدنی، تعیین حکم فعل مکلف در مقیاس جامعه‌سازی است. فقه تمدنی، تعیین حکم ساختارها و فرآیندهای جامعه‌سازی است. فقه تمدنی، ارتقاء تعامل «تکلیفی فردی حقوقی» با گزاره‌های دین، به تعامل «ارشادی جمعی فرهنگی».

احکام و قوانین فقهی، یک سیستم رفتاری است که آثار و اهداف تعیین شده‌ای را دنبال می‌کند؛ سیستمی که با تنظیم رفتارهای انسان در جهت صحیح، زندگی مطلوبی را برای انسان رقم می‌زند. با توجه به آن که زندگی از دو بخش اجتماعی و انفرادی تشکیل شده، نیازهای انسان نیز در دو بستر فرد و اجتماع (خرد و کلان) شکل می‌گیرد و فقه باید در حیطه مدیریت فرد و جمع کارآمدی داشته باشد که چنین فقهی فقط با اجتهاد سیستمی که نگاه کلان به گزاره‌های دینی دارد تحقق می‌یابد.

بنابراین:

اگر فقه بر مبنای «جامعیت شریعت»، همه رفتارهای جوارحی و جوانحی، فردی و اجتماعی و همه مکلفین (شخص حقیقی، حقوقی و شخص حقیقی در ضمن حقوقی یعنی در نظام و ساختار) را در بر می‌گیرد. و تمدن نیز چیزی جز ساختارها و سیستم‌های بهم پیوسته پاسخگو به نیازهای بشر نیست. پس فقه باید حکم تمامی رفتارها در مقیاس تمدنی یعنی در ساختارها و نظام‌ها حتی در تولید، استقرار، نگهداری و توسعه «یک تمدن را تعیین کند».

۹.۱۱. تاثیر اجتهاد سیستمی در مدیریت آینده و تحقق تمدن مطلوب

آینده پژوهی کشف و تحلیل عوامل تأثیرگذار نسبت به آینده، به هدف ایجاد آینده مطلوب است. بدین منظور باید از آنچه که می‌خواهیم بیافرینیم تصویری روشن و شفاف در ذهن داشته باشیم. همچنین نسبت به آینده ممکن است که علی‌رغم تردید در وقوعش، تحقق آن اثر بزرگی بر زندگی مردم می‌گذارد، باید آگاهی لازم داشته باشیم. در قسمت هویت تمدن و تمدن سازی گفته شد که جوهره تمدن ساختارها و سیستم‌ها است، ساختارهایی که مبتنی بر نیازهای خرد و کلان جامعه است، نیاز شناسی هم اولین قدم در تولید و تحقق تمدن اسلامی است که باید بعد از تولید هرم نیازها و اولویت بندی آنها، نقشه مسائل موضوعات تمدنی تولید گردد و این فرآیند مبتنی بر آینده پژوهی است. تمامی این مراحل زمانی از نظری بودن خارج می‌شود که ساختار و سیستم‌های پاسخگو به نیازهای

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛ سی‌ام و سی‌ویکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

جامعه با ابتناء بر درک صحیح از آینده مطلوب، توسط روشی موجه تولید و مدل سازی گردد و تنها راه تحقق این مهم اجتهاد سیستمی است.

اشکالی که عموم مدعیان انکار علم دینی مطرح می کنند، ضمانت صحت اجرایی این مدل های تولید شده است که با خطا مواجه نگردد و چگونه می توان مسیر زندگی اجتماع را بر اساس این مدل ها و سیستم ها ضمانت کرد؟

باید گفت همان گونه در موارد تجربی وقتی یک فرضیه مطرح می شود و بعد تبدیل به نظریه می گردد باز در یک مدل آزمایشی (پایلوت) کوچک اجرا می گردد و سپس در صورت تایید و عدم خطا در روند مدل، به صورت عمومی در روند کلان جامعه عملی می شود، در سیستم های تولید شده از گزاره های دین نیز می توان همین عملیات را پیاده سازی کرد.

در پایان نیز به عنوان حسن ختام، کلامی از مقام معظم رهبری می آوریم که در قسمتی از بیاناتشان در اجلاس بین المللی بیداری اسلامی در سال ۱۳۹۰ ایراد فرمودند:

نظام سازی کار بزرگ و اصلی شما است. این کاری پیچیده و دشوار است. نگذارید الگوهای لائیک یا لیبرالیسم غربی، یا ناسیونالیسم افراطی، یا گرایشهای چپ مارکسیستی، خود را بر شما تحمیل کند. (آیت الله خامنه ای، ۱۳۹۰، سایت مقام معظم رهبری)

۹،۱۲. نتایج:

۱. علم دینی، متن محور است و براساس روش برهانی شده «اصول فقه» قابل دستیابی است.
۲. اجتهاد سیستمی، روش موجه تولید علم دینی است.
۳. اجتهاد سیستمی فرآیند قدم به قدم برای تولید سیستم های دینی است.
۴. اجتهاد سیستمی با ابتناء بر منطق فرآیندها، روشی موجه برای تحقق فقه تمدنی است.
۵. اجتهاد سیستمی با کشف نیازها و موضوعات و مسائل آینده، روشی برای تحقق آینده مطلوب در قالب مدل ها و سیستم ها است.

۹،۱۳. پیشنهادات و راهبردها:

۱. ضرورت نگاه کاربردی به متون حوزوی.
۲. ضرورت تغییر نگرش به اجتهاد از دید خرد به دید کلان و تمدنی.
۳. ضرورت تولید شبکه موضوعات و مسائل مورد نیاز جامعه در راستای الگوی پیشرفت.
۴. ضرورت تغییر روند موضوعات دروس خارج فقه و اصول حوزه به بررسی سیستم های کلان جامعه سازی.
۵. ضرورت تلفیق متخصصین حوزه و دانشگاه در پژوهشکده های واحد یا همسان سازی و ارتباط ایندو در موضوع شناسی روند تولید سیستم های پاسخگو به نیازهای الگوی پیشرفت.
۶. ضرورت تولید مدل های دینی مبتنی بر نظر شارع برای تمدن سازی اسلامی.

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛ پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛ سی‌ام و سی‌ویکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

۱۰. منابع :

۱. ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، (۱۴۱۴ هـ ق)، بيروت: دار صادر
۲. اعرافی، علیرضا، (۱۳۹۱)، فقه تربیتی، قم: موسسه فرهنگی هنری اشراق و عرفان.
۳. بستان، حسین، و همکاران، (۱۳۹۱)، گامی به سوی علم دینی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴. حر عاملی، وسائل الشیعه، کتاب القضاء، باب ۶، از ابواب صفات القاضی، ج ۲۷، ص ۶۲، حدیث ۵۱ و ۵۲
۵. خامنه ای، سید علی. (۱۳۹۰). اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی: www.khamenei.ir
۶. خسروپناه، عبدالحسین، (۱۳۹۲)، فلسفه علوم انسانی، قم: تعلیم و تربیت اسلامی.
۷. خمینی، روح الله، وصیتنامه سیاسی - الهی امام خمینی (ره)، ص ۳۹۳
۸. خمینی، روح الله، صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۲۷۳
۹. خمینی، سید حسن، (۱۳۹۰)، گوهر معنی، تهران: اطلاعات.
۱۰. دهخدا، لغت نامه، ذیل کلمه تمدن
۱۱. رهبری، دولت اسلامی و نهضت نرم‌افزاری، ص ۲۱
۱۲. زاهدی، دکتر شمس السادات، (۱۳۹۰)، تجزیه و تحلیل سیستم‌ها و روشها، دانشگاه پیام نور
۱۳. علیپور و حسنی، مهدی و سید حمیدرضا، (۱۳۹۰)، پارادایم اجتهادی دانش دینی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
۱۴. مخبر، سید محمد حسن، (۱۳۹۲)، اجتهاد جواهری و فقه پویا در اندیشه امام خمینی (ره)
<http://mokhbe.blogspot.com>
۱۵. مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار ع، تهران: اسلامیه ج ۲، ص: ۲۴۶
۱۶. نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، بیروت، لبنان: دار احیاء التراث العربی، ج ۲۱، ص: ۳۹۶
۱۷. واسطی، عبدالحمید، (۱۳۹۲)، نگرش سیستمی به دین، مشهد: موسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام.
۱۸. واسطی، عبدالحمید، (۱۳۹۲)، راهنمای تحقیق براساس نگرش اسلام، مشهد: موسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام.

والحمد لله رب العالمین